

MANTIK, BELÂGAT VE USÛL-Ü FIKİH İLİMLERİ ARASINDA ORTAK BİR KAVRAM OLARAK “DELÂLET”

Mehmet ERDEM*

Tahsin DELİÇAY**

A GUIDANCE AS COMMON CONCEPTION BETWEEN LOGIC, RHETORIC AND METHODOLOGY OF SCIENCE OF LAW

Guidance consists of a wisdom at the center with significant and significance located at both sides and is an epidemic conception for the central knowledge. This conception is common between logic, rhetoric and Methodologies of Science of Law (MSL) The main raising point of these three disciplines is guidance. From these disciplines rhetoric and MSL both take the fundamental principle of logic science. However note that there are technically some exceptional differences from logic. These differences have been discussed in terms of whether the rules should be obtained from wisdom or from methodologies; Koran and Hadith

GİRİŞ

Klasik disiplinlerden; insan düşüncesinin üretim merkezi olan zihni hatadan korumanın yöntemlerini belirlemeyi amaçlayan Mantık, dilin maksada uygun şekilde kullanımını hedefleyen Belâgat ve dînî metinleri doğru anlama yöntemlerini belirlemeyi gaye edinen Usûl-ü fıkıh ilimleri; birer yöntembilim olma ortak noktasında birleşmelerinin yanında bu üç disiplinin, ele aldıkları bazı konular arasında da bir takım paralellikler görülmektedir. Örneğin Mantık ilminin temelini oluşturan tasavvurat bölümü, Belâgatın bir alt bölümü olan Beyân ilmi ve Usûl-ü fıkıh disiplininin istinbat metotları bölümü anlamlı lafızlar ve delâletleri üzerine bina edilmişlerdir¹. Dolayısıyla söz konusu üç disiplin temel hareket noktaları açısından da birbirle-

* Dr. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. mehmeterdem63@yahoo.com

** Yrd.Doç.Dr. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. tahsindelicay@hotmail.com

¹ Bu üç disiplinin anlamlı lafızlar ve delâletleri üzerine bina edilmiş gerekçeleri konusunda bkz. Eskicizâde, *Şerhu İsagoci*, İstanbul, trs, s.53; Sekkâkî, Ebu Yakûb Yûsuf b. Ebi Bekr Muhammed b. Sekkâkî, Miftâhu'l-Ulûm, Mektebetü'l-İlmiyyeti'l-Cedide, Beyrut, trs, s. 157; Gazâli, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, I-II, Bulak Emiriye Matbaası, Mısır, 1322, I, 315-317; Tavîle, Abdulvahhâb Abdusselâm, *Eserü'l-luga fî'htilâfî'l-Müctehidîn*, Dâru's-Selam, b.y., trs, s.87.

riyle yakın ilişki içerisindeyler. Bu noktada "delâlet" kavramı Mantık, Belâgat ve Usûl-ü fıkıh disiplinleri arasında ortak ve her üç disiplinin kilit kavramlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kanaatimizce delâlet kavramı ilk olarak mantık ilminde ıstılâhî anlamda kullanılmış olup, buradan Belâgat ve Usûle geçmiş, geçtiği yeni disiplinlerin özelliklerine göre bir değişime uğramış ve disiplinlerin birinden diğerine geçerken kavramın teknik içeriğinde bir takım farklılık oluşmuştur. Bu duruma özel bir dikkat gösterilmediği zaman, söz konusu kavramın teknik içeriğinde bir belirsizlik ya da en azından bir kargaşa çıkabilmektedir. Bu nedenle delâlet kavramının, adı geçen disiplinlerdeki anlam sınırlarının belirlenmesine ihtiyaç vardır. Biz bu yazıda önce delâlet konusunda genel bir bilgi verecek, daha sonra klasik literatürde "delâlet-i selâse" olarak geçen; lafız-anlam ilişkisinin üç ayrı şeklini klasik Mantık, Belâgat ve Usûl-ü fıkıh disiplinleri açısından inceleyip, kavramın bu disiplinlerdeki anlam sınırını tespit etmeye çalışacağız.

I. GENEL OLARAK DELÂLET

Kur'ân'da mâzi, muzâri ve ism-i fâil formlarıyla geçmekte² olan delâlet kavramı; sözlükte bir çok anlamda kullanılmakta ve konumuzla ilgili olarak; *yol gösterme, rehberlik etme* gibi anlamlara gelmektedir³. Mantık, Belâgat ve Usûl disiplinleri arasında ortak bir terim olarak delâlet; "*bir şeyin bilinmesinin, diğer bir şeyin bilinmesini gerektirecek durumda bulunmasıdır*" şeklinde tarif edilmiştir⁴. Dolayısıyla bir delâletin söz konusu olduğu durumda doğal olarak; bir dâll (gösteren), bir medlûl (gösterilen) ve bir de müstedil (gösterenden gösterilene intikal eden akıl) olmak üzere ontolojik açıdan birbirinden farklı üç ayrı varlık arasındaki ilişkiden söz edilmiş olur.

Mantık, Belâgat ve Usûl disiplinlerdeki teknik anlamı açısından delâlet kavramı zihinde bir bilginin oluşmasını ifade eden epistemolojik bir içerikle kullanılmıştır⁵. Manasını bilen bir kişinin yanında anlamlı bir lafız söylendiği zaman bu lafzın, dinleyenin zihninde meydana getirdiği tasavvur bir delâlet olduğu gibi, mantığı kıyaslarda öncüllerin bilgisinin sonuç bilgisini doğurması da bir delâlet olayıdır. Nitekim buradan hareketle mantıkçılar kıyasa "delil" adını verirler. Delâlet kavramının, sözü edilen üç disiplinin kilit kavramlarından birini teşkil etmesi de onun bu epistemolojik bir içeriğe sahip olma özelliğinden kaynaklanır. Buna göre delâlet kavramı, varlığın tamamına teşmil edilebilecek bir olguyu anlatır. Çünkü bütün eşya arasında potansiyel olarak teselsülen bir dâll-medlûl ilişkisi bulunabilir; bir şey diğer bir şeye, o diğeri-

² Bkz, Tâhâ 20/40, 120; Furkân 25/45; Kasas 28/12; Sebe' 34/7, 14; Gâfir 40/28; Sâff 61/10.

³ Bkz. İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî- el-Misrî, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1994, XI, 247-250; Komisyon, *el-Mucemu'l-Vasît*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 294.

⁴ Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcabbar, *Kavâtu'l-Edille fi'l-Usûl* (thk. Muhammed Hasen İsmail), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, I, 33; Taftzânî, Sadeddin Mes'ud b. Ömer, *el-Mutawvel ale't-Telhîs*, Matbaa-i Âmire, 1309, s. 301; Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali, Seyyid Şerîf, *Tarîfât*, Dersaadet, İstanbul, trs, s.104; Zekariyyâ b. Muhammed b. el-Ansârî, *el-Hudûdu'l-Enika ve't-Ta'rîfâtü'd-Dakîka* (thk. Mâzin el-Mubarek), Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, Beyrut, 1991, s. 79; Sidkî, Seyyid Ahmed b. Ali el-Bursevî, *Mizânü'l-İntizâm*, Matbaa-i Ahmed Kâmil, Dersaadet, 1327, s. 24; Eskicizâde, Şerhu İsağoci, 54; Hamid Avnî, *el-Menhecü'l-Vâdih*, s.74.

⁵ Bu nedenle "furûk" kitaplarında delalet kavramı ile huccet, burhan, alamet, emare, eser ve illet gibi teknik anlamları açısından epistemolojik bir içeriğe sahip olan kavramların farklarının tesbitine önem verilmiştir. (Örneğin bkz. Askerî, *Ebu Hilâl el-Furûku'l-lügaviyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, trs, s.52-56).

ne... delâlet eder ve silsilede yer alan her bir şey, kendisinden öncekinin medlûlü iken kendisinden sonrakinin delili olabilir.

Delâlet kavramının epistemolojik bir içeriğe sahip olması sebebiyle, özellikle çoğu kelimacılarla bazı fıkıhcılar "delil" kavramını sadece kesin bilgiye götüren şeylere layık görürler ve kesin bilgi seviyesine ulaştırmayan ancak bir kanaatin oluşmasına sebep olan şeylere "emare" terimini uygun görürler. Fakihlerin çoğu ise böyle bir ayrımı gereksiz görürler⁶. Delâlet kavramı çerçevesinde bilginlerin tartıştığı hususlardan biri de delâletin bilinçli bir eylemin sonucu olup olmaması konusudur. Bazı bilginler delâletten söz edebilmek için delâlet edenin delâlet içinde bilinçli davranmasının şart olduğunu söylemişlerdir. Bu bilginlere göre; kasıtlı olmayan eylemler delâlet olarak nitelenebilir. Çoğunluk ise delâletin bilinçli bir eylem olmasının şart olmadığını savunurlar. Buna göre; ister bilinçli ister bilinçsiz hatta ister canlı ister cansız olsun zihinde bir bilginin oluşmasına sebep olan her şey delil olarak nitelendirilebilir. Örneğin, anlamlı lafız, işaret, şifre (rumuz) ve yazı gibi bir beşer bilincinin ürünü olan olguların belli anlamları göstermeleri birer delâlet olayı olduğu gibi, zihnimizde bir yargının oluşmasına sebep olacak şekildeki hayvanî eylemlerde de bir delâletten söz edilebilir. Hareket eden bir nesneyi gören kişinin, hareketin özelliği sebebiyle onun canlı olduğu sonucuna varması bir delâlet olayıdır⁷. Yani hareket eden kişi, canlı olduğunu bildirmek için hareket etmese de başkası onun hareketinden canlı olduğu çıkarımında bulursa burada bir delâlet söz konusudur. Bu nedenle ünlü Arap Dili bilgini, Ebu Hilâl el-Askerî delâlet kavramını "Öznesi istesin istemesin kendisiyle istidlâl mümkün olan şey" olarak tarif eder⁸. Aynı şekilde bir sanat eserindeki güzellik, sahibinin kasdı olmasa bile sanatkarın bilgi ve maharetine delâlet eder. Kur'ân lügatçısı el-İsfehânî de delâlet için delâletin sahibinin kasdının şart olmadığını söylemektedir⁹.

DELÂLETİN KISIMLARI

Klasik literatürde delâletten söz edilirken; tutarlılığı tartışma konusu olmaya müsait olmakla birlikte, gösteren (dâll)in özelliğine göre; delâlet öncelikle lafız dışı ve lafza bağlı olmak üzere ikiye, sonra da bunlardan her ikisinin tabiî, akli ve vaz'î kısımlarına ayrıldığı¹⁰; böylece altı kısım delâletten söz edildiğini görüyoruz. Delâlet'in lafzî ve lafzî olmayan şeklindeki taksimi, üçüncü halin imkansızlığı prensibine binaen akli bir taksimdir. Buna karşılık alt kısımlar tümevarım (istikrâ') yöntemiyle belirlenmiştir¹¹.

⁶ Askerî, a.g.e, s.53; Semânî a.g.e, 1,33; Şirâzî, Ebu İshak İbrahim b. Ali b. Yusuf el-Firuzâbâdi, el-Luma' fi Usûli'l-Fıkh, Mısır,1957, s.3. Bu konudaki tartışma hakkında yeni bir çalışma için bkz. Muhammed el-Arusi Abdulkadir, *el-Mesâilu'l-Muštereke beyne Usuli'l-Fıkh ve'd-Din*, Dar Hafız li'n-Neşr ve't-Tevzî', Cidde trs. s.23-34.

⁷ Isfehânî, Hüseyin b. Muhammed er-Râğıb, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986, s. 246; Delalet ve irade ilişkisi konusunda bkz. Mutavvel, s. 303.

⁸ Askerî, el-Furûk, s. 52.

⁹ el-İsfehânî, *El-Müfredât*, s. 246.

¹⁰ Bazı bilginler lafız dışı delâleti sadece akli ve vâz'î olarak ele alırlar. Çünkü lafız dışı olgulardan vâz'î olanların dışındakilerin, özel bir mizac ve belli bir halet-i ruhiyenin etkisi olabileceği gibi o nitelikler vasıtasıyla ruhun eserleri olabilir. Bu durumda bu delâlette tabiatın bir etkisi olmaz ve sadece akli olur. Buradan hareketle akli delâletle tabiî delâletin arasındaki fark da anlaşılabilir oluyor. Akli delâlette tesir söz konusu, tabiî delâlette ise icab (reaksiyon/infial/tepki verme) söz konusudur. Etki icaptan daha kuvvetlidir. Eskicizâde, *Şerhu İsagoci*, s.55.

¹¹ Eskicizâde, *Şerhu İsagoci*, s.55.

Delâlette dâll ile medlûl arasında bir alaka aranır. Bu alaka vaz'î delâlette vaz', tabîî delâlette medlûl ortaya çıktığında dâllin ortaya çıkmasının tabiatı, aklî delâlette ise aklın dâll ile medlûl arasında birincisinin gerçekleşmesinin ikincisinin gerçekleşmesini gerektirmesi yargısıdır.

A. LAFIZDIŞI DELÂLET

Aydınlanma da anlaşılacağı üzere lafızdışı delâlet ses dışı bir takım unsurların delâleti olup kendi arasında üçe ayrılır:

1. LAFIZDIŞI TABİİ DELÂLET:

Aklın, tecrübelerle dayanarak, iki şey (dâll-medlûl) arasında, doğal bir ilişkinin var olduğunu düşünmesi nedeniyle birincisi hakkında duyu organları vasıtasıyla bilgi edinmesinden hareketle ikincisi hakkında yargı sahibi olmasıdır. Örneğin kişinin yüzünün kızarmasının utanmaya, sararmasının korkuya, nabız atışlarının sıklığının heyecana, kaşları çatmanın sinire vs. delâleti birer tabîî delâlettir¹². Bedenin bütün sessiz tabîî reaksiyonlarının delâletleri lafızdışı tabîî delâlettir. Günümüzde bedenin gösterdiği tabîî reaksiyonların ne anlama geldiğini diğer bir ifadeyle delâletinin ne olduğu beden dili araştırmaları adı altında modern çalışmalara konu olmaktadır¹³.

2. LAFIZDIŞI AKLÎ DELÂLET:

Aklın, lafız dışı iki şey arasında zorunlu bir ilişki olduğunu var sayması nedeniyle bunlardan birinden diğerine intikali bir lafız dışı aklî delâlettir. Örneğin bir kişinin, ateşi görmeyip dumanı görmesi durumunda, dumanla ateş arasında aklen zorunlu olarak bir sebep sonuç ilişkisinin bulunduğu noktasından hareketle, orada ateşin bulunduğu yargısına varması bu kabildendir. Eserden hareketle müessir hakkında, sebepten hareketle sonuç hakkında varılan yargıların tamamı bu kısma girmektedir.

Burada şu nokta dikkati çekmektedir ki, tabîî delâletle aklî delâlet arasındaki fark net değildir. Çünkü tabîî delâlette de aslında eserden müessire intikal söz konusudur. Bu nedenle İbn Hümâm gibi Usûlcüler; tabîî delâlete örnek olarak verilen "ah" sözcüğünün sıkıntıya delâlet etmesi ile eserin müessire delâleti ya da yazının katibe delâletinin aynı olduğunu söyleyerek bunların hepsini aklî delâletten saymışlardır¹⁴.

3. LAFIZDIŞI VAZ'Î DELÂLET:

Dâll ile medlûl arasında doğal ve zorunlu bir ilişki olmadığı halde, insanların kendi aralarında kurdukları bir sistemin gereği olarak belli anlamları sembolize etmek üzere ayarladıkları işaret, yazı ve çizgi gibi semiyolojik unsurların, temsil etmek üzere vaz' edildikleri anlamlara delâletleri lafız dışı vaz'î delâlettir. Bu delâlet şekli çok eskilerden beri dikkat çekmiş ve bu konuda bir takım değerli bulgulara ulaşılmış olup çeşitli tezler ileri sürülmüştür¹⁵. Günümüzde trafik işaretlerinden spor müsabakaları-

¹² Eskicizâde, *Şerhu İsağoci*, s. 54.

¹³ Beden dili için bkz: Necati Kara, *Bir Bildirişim Dizgesi Olarak Beden Dili*, s. 423-442 (Yüzüncü Yıl Ün. İlahiyat Fak. Kur'an ve Dil Sempozyumu), Erzurum, 2001.

¹⁴ Emîr-i Padişah, Muhammed Emin b. Mahmud el-Buhari, *Teyşiru't-tahrir*, Matbaatu'l-Halebî, I-IV, Kahire, 1351, I, 80; ayrıca tabîî ve akli ayrımındaki tartışmalar için bkz: Eskicizâde, *Şerhu İsağoci*, s. 54-55.

¹⁵ Örneğin bkz. Zemelkani, Kemaleddin Abdülvahid b. Abdülkerim, *el-Burhânü'l-Kâşif an 'l-câzu'l-Kur'ân* (Thk. Hadîce el-Hadisi-Ahmed Mathûb), Bağdad, trz, s. 83.

na kadar bir çok alanda kullanılan sembolik işaretler birer lafız dışı vaz'î delâlettir. Çünkü bu tür anlamlı işaretler ses olmadıkları halde bir anlama delâlet etmektedirler. Yazının söze delâletini de bu kabilden görebiliriz¹⁶.

Günümüzde modern dilbilim araştırmaları bağlamında önemli bir yer tutan *semiyolojinin* hareket noktasını bu delâlet çeşidi oluşturur. Sözelimi savaşta kullanılan işaretlerin mesaj iletmedeki fonksiyonundan, mezar taşlarının şekillerinin ne anlama geldiğine kadar oldukça geniş bir inceleme alanı semiyolojinin ilgi alanını oluşturur¹⁷.

B. LAFZA BAĞLI DELÂLET ÇEŞİTLERİ

Lafza bağlı delâlette lafız dâll, o lafzın zihinde oluşturduğu suret de medlûldur. Buna göre lafza bağlı delâletde, dilin hammaddesi olan ses, ana unsurdur¹⁸. Bu da kendi arasında lafız dışı delâlette olduğu gibi üçe ayrılır:

1. LAFZA BAĞLI TABİİ DELÂLET:

Belli bir anlam için özellikle vaz' edilmediği halde, lafzın sahibinin, içinde bulunduğu psikolojik atmosferin etkisiyle tabîî bir şekilde çıkardığı seslerin delâletlerine bu ad verilir. Örneğin insan ağzından çıkan "ah" sesinin, hasret duygusuna, "üf" sesinin, sahibinin bir şeyden sıkıntı çekiyor olduğuna vb. tabîî reaksiyon ifadesi olarak çıkartılan seslerin belli anlamlara delâletleri birer lafza bağlı tabîî delâlettir¹⁹.

Mantık disiplini açısından bu delâlet çeşidi epistemolojik bir değere sahip değildir. Çünkü Naci Bolay'ın da dediği gibi, bu tür lafızların anlamları belirsiz, izafi, ve subjektiftir²⁰. Buna karşılık gerek dil biliminde gerekse Usûlde bu çeşit lafızlara geniş bir yer verilirse de değerlendirmeye tabii tutulduğu görülmektedir. Örneğin Nahivdeki isim fiillerden bir kısmının bu tür tabii lafızlardan ibaret olduğu dikkate alınır, bunların cümle içerisinde gramatik bir görev üstlendiği söylenebilir. Aynı şekilde Usûl ilminde, çok defa irade dışı çıkartılan seslere "kelam" adının verilip verilemeyeceğinin tartışma konusu yapılması, bu konunun Usûlde de değerlendirmeye tabii tutulduğunu gösterir. Nitekim fıkıh açısından "bir kişi; bir kelime duyarsam ya da söyler-

¹⁶ Yazının dil olayı olup olmadığı tartışmaları da yazının bu delalet özelliğinden kaynaklanır. Bu konuda bkz: Mehmet Erdem, "İçtihat felsefesinin filolojik temelleri" Basılmamış doktora tezi (Ondokuz Mayıs Ün. Sosyal Bl. Ens.) Samsun, 2001, s. 97-98.

¹⁷ Semiyolojinin ilgi alanı hakkında bkz: Rolant Borthes, *Gösterge Bilimsel Serüven* (Çv. Mehmet Fırat-Sema Fırat) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 23-25.

¹⁸ Lafız mana ilişkisi hakkında bkz: Muhammed Abid el-Câbirî, *Arap İslâm Kültürünün Akıl Yapısı* (Çv. Burhan Köroğlu ve ark.), Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 53-97.

¹⁹ Lafza bağlı delâletin bu çeşidine "tabîî" niteliğinin verilmesinin sebebi konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür: Bazı bilginler bu adın verilmesinin lafzın doğal lafız olmasından kaynaklandığını söylerken, diğer grup bu lafızların delalet ettikleri anlamların doğal olarak meydana gelen olgular olmasından kaynaklandığını savunmuşlardır. Örneğin Emiri Padişah; tabîî delâleti "gösteren (dâll)in varlık sebebinin tabiat olduğu delâlettir" şeklinde tarif ederek (Emir-i Padişah, Teysir, I, 80) bu delâlette dâllin değil, onun kaynağının esas alındığına işaret etmek ister. Üçüncü bir grup ise, bu adın verilmesinin dinleyenin doğal olarak bu lafzın anlamını kavramasından kaynaklandığını söylemiştir (Eskicizâde, Şerhu İsagoci, s.54). Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi delaletin taksiminin hareket noktasını, delalet eden oluşturduğu için bu üç görüş arasında birinci görüş daha tutarlıdır. Çünkü ikinci görüş dall olan lafzı değil onun psikolojik arka planını, üçüncüsü ise müstedill esas almıştır. Şayet taksimde müstedill esas alınsaydı bütün delaletler akli olarak nitelenmeliydi. Çünkü istidlal sadece aklın eğilimidir.

²⁰ S. Hayri, Bolay, "Delâlet", T.D.V.İ.A., İstanbul, 1994, IX, 119.

sem..." diye bir yemin eder ve bu kabil tabî sesleri duyar ya da söylerse şartın gerçekleşip gerçekleşmediği konusundaki tartışmanın temelini de bu problem oluşturur.

2. LAFZA BAĞLI AKLÎ DELÂLET:

Belli bir anlam için özellikle vaz' edilmeyen bir sesin, akıl vasıtasıyla bir bilginin oluşmasına sebep olmasına lafza bağlı aklı delâlet adı verilir. Örneğin görünmeyen bir yerden duyulan sesin, sahibine delâleti bu kabildendir²¹. Bu delâlet şekli bahsi geçen disiplinlerin hiç birinde her hangi bir değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Ayrıca bu delâlet çeşidinde delâlet eden lafız değil, istidlâl eden akıl esas alındığı için yapılan taksimatın hareket noktasıyla tutarlı görünmemektedir.

3. LAFZA BAĞLI VAZ'Î DELÂLET:

Belli bir manayı ifade etmek üzere vaz' edilen kelimelerin, söylenmeleri ve tahayyül edilmeleri durumunda hangi manalara vaz' edildiklerini bilenlerin zihninde söz konusu manaların oluşmasına lafza bağlı vaz'î delâlet denir²². Bu tür anlamlı lafızlar Mantıktan Belâgate, Felsefeden Usûle, Antropolojiden Psikolojiye kadar değişik disiplinlerin ilgilendiği önemli bir dil olgusudur. Bu delâlet şeklinde lafızla anlam arasında zihnî bir zorunluluk ve sürekliliğin gerekli olup olmaması noktasında Mantıkçılarla Belâgatçılar ve Usûlcülerin yaklaşımları birbirinden farklılık gösterir. Mantıkçılar anlamlı lafızla, onun anlamı arasında zihnen sürekli ve zorunlu bir ilişkinin bulunmasını şart görürler. Belâgatçılar ve Usûlcüler ise lafızla anlam arasındaki ilişkinin zihnî anlamda sürekli ve zorunlu olmasını şart görmeyip, bir şekilde lafzın o manayı çağrıştırmasını yeterli görmüşlerdir²³. Bu konuda Bardakoğlu şu ifadelerle yer verir: "Ancak hemen hatırlatalım ki, bu bağlantı konusunda mantıkçılarla usûlcüler arasında görüş ayrılığı vardır. Örneğin mantıkçılar lafızlarla manalar arasında genellik ve süreklilik bağına şart görürken usûlcüler ve dilciler bunu şart görmezler"²⁴.

II. ANLAMLILAFIZLARIN MANALARINA DELÂLET ŞEKİLLERİ/ÜÇ DELÂLET

Mantık, Belâgat ve Usûl ilimlerinde diğer delâlet şekillerinden de söz edilmekle birlikte bu disiplinlerin asıl hareket noktasını, lafızla ilgili delâletlerden yukarıda üçüncü sırada ele aldığımız "lafza bağlı vaz'î delâlet" çeşidi oluşturur. Çünkü klasik mantık ilminin temel amacı tutarlı düşünmenin prensiplerini öğretmektir. Düşüncele-
rin dışarıya aktarılışının en yaygın ve alışılmış yolu da, bir manayı ifade etmek üzere vaz' edilmiş lafızlardır. Diğer aklî ve tabî delâlet şekilleri, anlayış ve tabiatlar değişik olduğu için, belli kurallar altına alınamadığından genel geçerliliğe de sahip değildirler. Bu sebeple Mantık ilmi, bu delâlet şekillerinden sadece sözlü vaz'î delâlet ile ilgilenir²⁵. Belâgatın alt bölümlerinden olan beyan disiplini de, temelde konuşan kişinin maksadını açıklık ve kapalılık açısından farklı yollarla ifade etme prensiplerini öğretmeyi amaçladığından lafızların hakiki ve mecazi anlamları üzerine yoğunlaşan bir disiplindir. Bu nedenle onun hareket noktasını da bir anlama vaz' edilen lafızlar

²¹ Bkz. Eskicizâde, *Şerhu İsagoci*, s.55.

²² Bkz. Sıdkî, *Mizân*, s. 25; Bkz. Eskicizâde, *Şerhu İsagoci*, s.55.

²³ Bkz: Fenârî, Muhammed b. Hamza, *Fenârî*, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul, trs, s.7; Eskicizâde, *Şerhu İsagoci*, s.55.

²⁴ Ali Bardakoğlu, "Delâlet", T.D.V.İ.A., İstanbul, 1994, IX, 119-120.

²⁵ Bkz. Sıdkî, *Mizân*, s. 25; Eskicizâde, *Şerhu İsagoci*, s.55; Bolay, "Delâlet", s.119.

oluşturur. Aynı şekilde Usûl ilminin istinbat metotları, belli anlamlar için vaz' edilen dini metinleri doğru anlamayı amaçladığı, dini metinler de anlamlı lafızlardan teşekkül ettiği için, o da bir anlama vaz' edilen lafızlardan hareket eder.

Her üç ilimde de lafza bağlı vaz'î delâlet; mutâbakaten, tazammunen ve iltizâmen delâlet olmak üzere üçe ayrılır. Bu üç delâlete klasik literatürde "delâlet-i selâse" adı verilir. Bilginler diğer delâlet şekillerini her hangi bir taksime tabi tutmazken sadece lafza bağlı vaz'î delâleti böyle bir üçlü taksime tabi tutmuşlardır. Çünkü öncelikle diğer delâlet şekilleri yukarıda da ifade edildiği gibi bu disiplinlerin ilgi alanlarını oluşturmadıklarından onlar üzerinde etraflıca durma ihtiyacı duyulmamıştır. İkinci olarak, Mantık genel geçer kurallara, Belâğat ve Usûl ise çoğunlukla geçerli kurallara ulaşmayı amaçlar. Lafza bağlı vaz'î delâletin dışındaki diğer delâletlerde çoğunlukla geçerli prensiplere ulaşma imkanı bulunmadığından onlar taksime tabi tutulmamıştır²⁶. Şimdi lafza bağlı delâlet çeşitlerini görelim.

A. MUTÂBAKATEN DELÂLET (TAM UYGUNLUK DELÂLETİ)

Bir anlam için vaz' edilen²⁷ lafzın, vaz' edildiği mananın tamamına delâlet etmesine, mutâbakaten delâlet denir²⁸. Bu tarife göre mutâbakaten delâletten söz edebilmek için, dâll olan lafızla medlûl olan mana arasında tam uygunluk şartı aranmaktadır. Örneğin "insan" kelimesi, mahiyetini canlı ve akıllı niteliklerinin oluşturduğu varlık için vaz' edilmiştir. Söz konusu kelimenin bu iki özelliği birden ifade etmesi bir tam uygunluk delâletidir. Aynı şekilde; ev (beyt) kelimesinin, vaz' edildiği anlam olan temelden tavana kadarki yapıya delâleti tam uygunluk delâletine diğer bir örnektir²⁹. Burada tam uygunluk (mutâbakat) kavramı ile dâll ve medlûlün birbirleriyle tam olarak örtüşükleri ifade edilmek istenmiştir. Tam uygunluk delâleti konusunda üç disiplin arasında bir farklılık söz konusu değildir. Çünkü her üç disipline göre bu delâlet lafzî ve vaz'î delâlettir.

B. TAZAMMUN YOLUYLA DELÂLET (EKSİK UYGUNLUK DELÂLETİ)

Anlamlı bir lafzın, vaz' edildiği mananın tamamına değil de onun bir cüz'üne (işlemlerinden birine) delâlet etmesine tazammun yoluyla delâlet adı verilmiştir³⁰. Yukarıdaki örnekleri devam ettirecek olursak; "insan" lafzının, hariçteki insanı oluşturan mahiyetlerden birine, sözgelimi onun sadece akıllı niteliğine ya da sadece canlı niteliğine delâleti bir eksik uygunluk delâletidir. Keza; "ev" (beyt) kelimesi bilinen yapının sadece bir cüz'ü olan tavana delâlet ederse bu bir eksik uygunluk delâleti olur. Çünkü ev (beyt) duvarlardan ve tavandan ibaret olan bir yapının tamamını ifade etmek üzere vaz' edildiği için tavanı içermekte (tazammun etmekte)dir³¹. Burada tazammun kelimesi ile medlûl olan mananın, lafzın vaz' edildiği anlamın zımında (işleminde) bulunduğu ifade edilmek istenmiştir.

²⁶ Bkz. Sıdkî, *Mizân*, s. 25.

²⁷ Burada vaz' kavramı; bir lafzın bir manayı bizzat temsil etmek ya da ona bizzat delalet etmek üzere ayarlanması anlamındadır.

²⁸ Eskicizâde, *Şerhu İsagoci*, s.57; Ensârî, Abdulaliyy Muhammed b. Nizameddin, *Fevâtihu'r-Rahamât bi Şerhi Müsellemissübût* (Gazâli, el-Mustasfâ'sı ile beraber), I-II, Bulak Emiriye Matbaası, Mısır, 1322, I, 177.

²⁹ Gazâli, *el-Mustasfâ*, I, 30; Ensârî, *Fevâtih*, I, 182.

³⁰ Eskicizâde, *Şerhu İsagoci*, s.57; Ensârî, *Fevâtih*, I, 177.

³¹ Gazâli, *el-Mustasfâ*, I, 30; Hamid Avni, a.g.e., s.75.

Tazammunî delâletin sözkonusu olabilmesi için medlûl (lafzın vaz' edildiği mana) hakkında cüz tasavvuru mümkün olmalıdır. Bu sebeple örneğin, medlûlü olan Yüce Zât hakkında, cüz tasavvuru mümkün olmayan Allah lafzının tazammunen delâletinden söz edilemez³². Bu nedenle hakkında cüz tasavvuru mümkün olmayan kavramlarda tazammunî delâletle mutâbakaten delâlet birleşmiştir.

Mantıkçılar bu delâlet çeşidini lafzî delâletten sayarken, Belâgatçılar aklî delâletten sayarlar³³. Usûlcüler ise bu konuda farklı yaklaşımlara sahiptir. Onlardan bir kısmı bu delâlet çeşidini Mantıkçılar gibi lafzî delâletten, bazıları da Belâgatçılar gibi aklî delâletten saymışlardır. Üçüncü bir grup ise bu delâletle mutâbakat delâletinin aynı şeyler olduğunu ve isim farklılığının bakış açısı farklılığından kaynaklandığını savunmuşlardır³⁴.

C. İLTİZÂM YOLUYLA DELÂLET (GEREKTİRME DELÂLETİ)

Bir lafzın, vaz' edildiği anlama değil de, o anlamın gerektirdiği diğer bir anlama (vaz'î anlamın lazımına) delâlet etmesine iltizâm yoluyla delâlet adı verilmektedir³⁵. Burada "iltizâm" terimi, asıl mana ile delâlet olunan mana arasında zihnen zorunlu bir bağlantının bulunmasının gerekliliğini ifade eder. Örneğin insan lafzının yazı yazmaya kabiliyetli olma anlamına delâleti iltizâm yoluyla delâlet sayılır³⁶. Ev örneğini devam ettirecek olursak; tavan (sakf) kelimesinin duvara delâlet etmesi de bu kabildendir. Çünkü tavan (sakf) kelimesi duvar için vaz' edilmiş değildir. Ayrıca duvar tavanın bir cüzü olmadığı için onu tazammun da etmemektedir. Ne var ki, tavan tasavvuru, kaçınılmaz olarak duvar tasavvuruna götürmektedir. Teknik ifadeyle, duvar tavanın zihnen lazımıdır³⁷.

İltizâmî delâlette lafzın vaz'î anlamı ile o anlamın lâzımı arasındaki zihni bağlantının derecesi konusunda Mantık, Belâgat ve Usûlcülerin yaklaşımı arasında farklılıklar söz konusudur. Mantıkçılar lafzın vaz'î anlamının zihnen tasavvur olunması ile bu anlamın lazımının da mutlaka tasavvur edilmesini ön görürler³⁸ ve lafzın vaz' edildiği anlamla iltizâmî anlam dediğimiz lazım arasında apaçık bir gerektirmeyi şart kabul ederler. Onlar bu yaklaşımlarını şöyle gerekçelendirirler: Bir lafız vaz' edildiği anlamın dışındaki anlamların tamamına delâlet edemez. Belli bir ölçüye göre onların bir kısmına da açıkça delâlet edemez. Dolayısıyla kendi anlamının dışında hangi anlama delâlet edebileceği konusunda bir yargıya varabilmek için vaz'î anlam ile iltizâmî anlam arasında apaçık bir gerektirmenin bulunması şarttır³⁹. Buna karşılık Belâgatçılar ve Usûlcüler bu iki anlam arasında zorunlu bir gerektirmeyi şart görmezler ve mütekellimin zihninde oluşturduğu bir ilişki ile kelimenin iltizâm yoluyla değişik anlamlara delâlet edebileceğini kabul ederler. Bu anlayışa göre anlamlı lafızların iltizâmî delâletlerini belli bir nokta ile sınırlandırma imkanı yoktur. Bu nedenle Gazâlî iltizâmî delâletin epistemik değeri konusunda şu tavsiyede bulunur: "Lafızları iltizâm

³² Bkz. Eskicizâde, *Şerhu İsagoci*, s.58.

³³ Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, s. 156; Ensârî, *Fevâtih*, I, 177.

³⁴ Ensârî, *Fevâtih*, I, 178-180.

³⁵ Eskicizâde, *Şerhu İsagoci*, s.58; Ensârî, *Fevâtih*, I, 180.

³⁶ Bkz. Esiruddin Mufaddal b. Omer el-Kazvîni, Esiruddin Mufaddal b. Omer, *Risâle-i Şemsiyye-i Cedide*, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul, trs, s. 4.

³⁷ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 30.

³⁸ Kazvîni, *Şemsiye*, s.4.

³⁹ Eskicizâde, *Şerhu İsagoci*, s.59.

yoluyla kullanmaktan sakın, sadece tazammun ve mutâbakat yoluyla kullan. Zira, tavan duvarı duvar temeli temel yeri... gerektirdiğinden, iltizâm yoluyla kullanmayı sınırlama imkanına sahip değilsin"⁴⁰. Bu konuda Bardakoğlu da şöyle der; "İltizâmî delâlette, zihin söylenenin dışında fakat yine de onunla belli bir irtibatı bulunan alana intikal ettiğinden zihnin bu intikalinde insanın kendi bilgi, tecrübe, kültür ve çevresinin, sübjektif şartların tesirinin olacağı açıktır"⁴¹.

Belâgatçıların bakış açısını lafızların anlamlarına açık ya da gizli şekildeki delâletleri oluşturduğu için, iltizâmî delâleti objektif standartlarla sınırlama ihtiyacı duymadıkları ve bu konuda serbest davrandıkları söylenebilir. Çünkü kelimelerin hem mecazî hem de kinevî anlamlarda kullanılmaları iltizâmî delâlet kabilindedir⁴². Beyan ilminde mecâzın alakasının semaî ve kıyasî olup olmadığı tartışmaları bağlamında bazı Belâgatçıların hakîkî anlamla mecazî anlam arasında bulunması öngörülen alakaların tahdit edilemeyeceğini savunmaları da bunu gösterir. Buna karşılık gerek mantıkçılar gerekse Usûlcüler iltizâmî delâleti objektif standartlarla sınırlama ihtiyacı duymuşlar ve bu delâletin temel kavramı olan lüzûmu "**dar anlamda (ehass) lüzûm**" ve "**geniş anlamda (eam) lüzûm**" diye ikiye ayırmışlardır. Bunlardan ilki ile; zihinde melzûmun hasil olduğu her zaman, lâzımın da hasil olması kastedilmektedir. İkincisi ile ise; zihinde lazım ile melzûm birlikte tasavvur olduğu zaman aklın, derhal ya da bir müddet teemmülden sonra bu ikisi arasında bir gerektirmenin bulunduğunu düşünmesidir ki, onun bu şekilde düşünmesi aklî, örfî vb. bir ilişkiden kaynaklanabilir⁴³. Mantıkçılar lâzım ile melzûm arasında birinci anlamda lüzûmun şart olduğunu öngörmekle iltizâmî delâletin sınırını daraltmışlardır. Usûlcüler ise ikinci anlamdaki lüzûmu yeterli gördüklerinden iltizâmî delâletin sınırlarını oldukça geniş tutmuşlardır.

ÜÇ DELÂLET ÇEŞİDİNİN BİRBİRLERİYLE İLİŞKİSİ:

Öncelikle şu noktayı söylemek gerekir; anlamlı lafızların anlamlarına delâletlerinin üçe ayrılışı ve bir cümledeki lafızların bu üç delâletten hangisiyle delâlet ettikleri o lafızların kullandıkları bağlamdan hareketle belirlenir. Örneğin, bir karaltıyı göstererek "şu konuşur mu?" diye soran birisine, "o insandır" diye cevap verilmesi durumunda, insan kavramı sadece mahiyetinin cüzlerinden birisi olan "nâtık"a delâlet ettiği için tazammun delâletinden söz edilir⁴⁴. Şayet "şu cemâd mıdır yoksa irade-siyle hareket eden midir?" şeklindeki bir sorunun cevabı olarak "o insandır" denilirse, iltizâmî delâletten söz edilir⁴⁵.

Bu üç delâletten mutâbakaten delâlet, diğer iki delâletten daha umumîdir. Çünkü bu iki delâlet çeşidi tâbi pozisyonunda olup, tâbi'nin metbû'suz oluşması düşünülemez⁴⁶. Bu nedenle tazammunî ve iltizâmî delâletin bulunduğu her yerde mutlaka mutabakaten delâlet de bulunur. Buna karşılık, mutâbakat delâletinin bulunduğu her yerde mutlaka tazammunî delâlet bulunacak diye bir şart yoktur. Nitekim yukarıda da geçtiği gibi vaz'î anlamı hakkında cüz tasavvuru mümkün olmayan kavramlarda tazammunî delâletten söz edilememesi de bunu gösterir. Râzî, mutâba-

⁴⁰ Gazâli, *el-Mustasfâ*, I, 30.

⁴¹ Bardakoğlu, "Delâlet", 119-120.

⁴² Ensârî, *Fevâtih*, I, 182.

⁴³ Emîr-i Padişah, *Teysîr*, I, 82.

⁴⁴ Hamid Avnî, *el-Menhec*, s.75.

⁴⁵ Hamid Avnî, *el-Menhec*, s.76.

⁴⁶ Sidkî, *Mizân*, s. 31.

kat delâletinin bulunduğu her yerde iltizâmî delâletin de bulunacağını, yani mutâbakat delâletinin iltizâmî delâleti gerektirdiğini dolayısıyla bu iki delâlet çeşidi arasında "eksik girişimlilik ilişkisi"nin bulunduğunu savunurken Mantıkçıların çoğu, mutâbakat delâletinin iltizâm delâletini gerektirmesinin kesin olmadığını savunmuşlardır⁴⁷. Tazammun ve iltizâm delâletleri arasında "eksik girişimlilik ilişkisi" vardır. Bu ilişki Mantıkçıların yaklaşımıdır, Belâgatçılar ve Usûlcüler mutâbakat delâletini vaz'î, diğer iki delâleti ise aklî delâlet saydıkları için böyle sistematik bir karşılaştırma yapmazlar.

Buraya kadar olan açıklamalarımız üç klasik disiplin arasında ortak bir terim olan delâlet teriminin genel görüntüsünü ortaya koymuştur. Bu terimin üç disiplinde zaman zaman örtüşen bir muhtevaya sahip olmakla beraber farklı bir seyir de takip ettiği söylenebilir. Bu seyir daha sonraki yapılacak müstakil çalışmalarda ele alınmalıdır.

SONUÇ

Delâlet, merkezinde aklın iki tarafında ise dâll ve medlûlün bulunduğu üç farklı varlık arasındaki epistemolojik ilişkiyi ifade eden bir kavram olup Mantık, Belâgat ve Usûl disiplinleri arasında ortak temel kavramlardan biridir. Her üç disiplinin hareket noktasını lafza bağlı vaz'î delâlet oluşturur. Bu disiplinlerden Belâgat ve Usûl, delâlet teriminin teknik muhtevasını oluşturma noktasında temelde Mantık ilmindeki kullanımı esas almışlardır. Ancak ayrıntı kabilinden de olsa kavramın teknik içeriğinde Mantıktan farklılık gösteren yönleri bulunmaktadır. Mantıkçılar lafza bağlı vaz'î delâletin üç kısmını da lafzî delâlet olarak kabul ederken, Belâgatçılar sadece birincisini vaz'î delâlet diğer ikisini aklî delâlet olarak nitelendirirler. Usûlcüler ise mutâbakaten delâleti vaz'î delâlet kabul etmekle beraber, iltizâmen ve tazammunen delâlet konusunda kendi aralarında görüş birliğine varamamışlardır. Bazıları tazammunî ve iltizâmî delâleti Mantıkçılar gibi lafzî delâletten sayarken diğer bir kısmı da Belâgatçılar gibi aklî delâletten saymışlardır. Bu yaklaşım farklılığının dinî metinlerden çıkarılan hükümlerin akla mı nassa mı dayandığı noktasındaki tartışmalara zemin oluşturduğu söylenebilir.

⁴⁷ Bkz. Fenârî, *Fenârî*, s. 6.